

ॐ

श्री परमात्मने नमः

अध्याय बारमो

अगियारमा अध्यायना अंतमां श्रीकृष्णे वारंवार त्मारपूर्वक कहुं के हे अर्जुन, मारुं आ स्वरूप जे तें ज्ञेयुं ते तारा सिवाय पढेलां न कोईजे ज्ञेयुं छे, त्विष्यमां न तो कोई अने जौई शकशे. मारुं आ स्वरूप तप वडे, यज्ञ वडे के दान वडे ज्ञेवानुं शक्य नथी, परंतु अनन्य त्मक्तिथी अटले के मारा सिवाय अन्य क्यांय श्रद्धा न राभनारने, निरंतर वढेती धारा माइक मारा चिंतन द्वारा, तें जे प्रकारे मने ज्ञेयो ते रीते प्रत्यक्ष ज्ञेवा माटे अने तत्त्वथी साक्षात् ज्ञाणवा अने प्रवेश करवा माटे पण हुं सुलभ छुं. आथी हे अर्जुन, तुं निरंतर मारुं चिंतन कर अने मारो त्मक्त था. अध्यायना अंते तेमणे कहुं छतुं के हे अर्जुन, तुं मारा द्वारा ज निर्धारित करेलां कर्मो कर. **मत्परमः** अने ते पण मारा परायण थईने कर. अनन्य त्मक्ति ज अेनुं माध्यम छे. आ अंगे अर्जुननो प्रश्न स्वात्माविक ज छतो के जे अव्यक्त अक्षरनी उपासना करे छे अने जे सगुण आपनी उपासना करे छे, आ बेमां श्रेष्ठ कोण छे ?

अहीं अर्जुने आ प्रश्न त्रीज वार उठाय्यो छे. अध्याय त्रीजमां तेणे पूछ्युं छतुं के हे त्मगवान, निष्काम कर्मयोगनी सरभामणीमां आपे ज्ञे सांभ्ययोगने श्रेष्ठ मान्यो छे तो आप मने घोर कर्ममां शा माटे ज्ञेओ छो?

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું. ‘હે અર્જુન, ભલે નિષ્કામ કર્મમાર્ગ યોગ્ય લાગે કે ભલે જ્ઞાન-માર્ગ, બંને દૃષ્ટિએ કર્મ તો કરવું જ પડશે. આમ કરવા છતાં પણ જે ઈન્દ્રિયોને બળપૂર્વક રોકી મનથી વિષયોનું ચિંતન કરે છે તે દંભી છે, જ્ઞાન નહિ. આથી હે અર્જુન, તું કર્મ કર. કયું કર્મ કરીશ ? **નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં** નિર્ધારિત કરેલાં કર્મો કર. નિર્ધારિત કરેલાં કર્મો ક્યાં છે ? ત્યારે કહ્યું કે, યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ એકમાત્ર કર્મ છે. યજ્ઞની રીત બતાવી કે જે આરાધના-ચિંતનની વિધિ-વિશેષ અને પરમમાં પ્રવેશ અપાવનારી પ્રક્રિયા છે. જ્યારે નિષ્કામ કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ બંનેમાંય કર્મ કરવાનું જ છે. યથાર્થ કર્મ કરવાનું છે, ક્રિયા એક જ છે, તો અંતર કેવું ? ભક્ત કર્મનું સમર્પણ કરીને, ઈષ્ટને આશ્રિત થઈને યથાર્થ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તો બીજો સાંખ્યયોગી પોતાની શક્તિ સમજીને પોતાના ભરોસે તે જ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પૂરો શ્રમ કરે છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં અર્જુને ફરી પ્રશ્ન કર્યો : ‘હે ભગવાન, આપ ક્યારેક સાંખ્યયોગના માધ્યમથી કર્મ કરવાની પ્રશંસા કરો છો તો ક્યારેક સમર્પણ માધ્યમથી નિષ્કામ કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો - તો આ બન્નેમાં શ્રેષ્ઠ શું છે ? અહીં સુધી અર્જુન સમજી ચૂક્યા હતા કે બંને દૃષ્ટિએ કર્મ તો કરવું જ પડે છે, છતાં પણ એ બંનેમાંથી જે શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે તેને તે અપનાવવા માગે છે. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘હે અર્જુન, ઉક્ત બંને પ્રકારેથી કર્મ કરવાવાળાઓ મને જ પામે છે. પરંતુ સાંખ્ય માર્ગની સરખામણીમાં નિષ્કામ કર્મ-માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. નિષ્કામ કર્મયોગી બન્યા સિવાય ન કોઈ યોગી થઈ શકે છે, કે કોઈ જ્ઞાની.’ સાંખ્યયોગ અઘરો છે, એનું આચરણ કરકવું કઠિન છે.

અર્જુને અહીં ત્રીજી વખત પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે, ‘હે ભગવાન, અનન્ય ભક્તિથી આપને ભજનાર અને સાંખ્ય માર્ગથી અવ્યક્ત અક્ષર બ્રહ્મથી ઉપાસના કરનાર આ બેમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે ?

અર્જુન ઉવાચ

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥૧૧॥

‘एवं’ अर्थात् आ प्रकारे, કે જેનો વિધિ હમણાં જ બતાવ્યો છે, બરાબર તે જ પ્રમાણે અનન્ય ભક્તિથી આપનું શરણ લઈને નિરંતર આપમાં જોડાઈ રહી વિશેષ ભાવે આપને ઉપાસે છે અને બીજાઓ કે જે આપ પરમેશ્વરનું શરણ ન લેતાં સ્વતંત્ર રૂપથી પોતાનામાં વિશ્વાસ રાખી તે અક્ષય અને અવ્યક્ત સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. જેમાં આપ પણ સ્થિત છો જ. આવાના બે પ્રકારના ભક્તોમાં અધિક ઉત્તમ યોગવેત્તા કોણ છે ? આ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું —

શ્રી ભગવાનુવાચ

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તમા મતા : ॥૨॥

હે અર્જુન ! મારામાં મન એકાગ્ર કરીને, નિરંતર મારામાં જોડાયેલા જે ભક્તજનો પરમ તત્ત્વથી સંબંધ રાખનારી શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાથી મને ભજે છે, તેમને હું યોગીઓમાં પણ અતિ ઉત્તમ યોગી માનું છું.

યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વત્રગમચિન્ત્યં ચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥૩॥

સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૪॥

જે પુરુષ ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને યોગ્ય રીતે સંયમમાં રાખી મન બુદ્ધિના ચિંતનથી અત્યંત પર, સર્વવ્યાપી, અકથનીય સ્વરૂપ, સદા એકરસ રહેનારા, નિત્ય, અચળ, અવ્યક્ત, આકારરહિત અને અવિનાશી બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે. સર્વ ભૂતોના હિતમાં લાગેલા અને સર્વમાં સમાન ભાવવાળા તેવા યોગીઓ મને જ પામે છે. બ્રહ્મનાં ઉપરોક્ત વિશેષણ મારાથી ભિન્ન નથી. પરંતુ —

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥૫॥

અવ્યક્ત પરમાત્મામાં આસક્ત થયેલા ચિત્તવાળા તે ભક્તોને સાધન કરતાં કષ્ટ થાય છે, કારણ કે દેહાભિમાનીઓને અવ્યક્તની પ્રાપ્તિ માટે દુઃખ સહેવું જ પડે છે. જ્યાં સુધી દેહભાન છે ત્યાં સુધી અવ્યક્તની પ્રાપ્તિ કઠિન છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ સદ્ગુરુ હતા. અવ્યક્ત પરમાત્મા તેઓમાં વ્યક્ત હતા. તેઓ કહે છે કે, મહાપુરુષનું શરણ ન ગ્રહીને જે સાધક પોતાની શક્તિ સમજી આગળ વધે છે કે હું અમુક અવસ્થામાં છું, આનાથી આગળ આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીશ, હું મારા જ અવ્યક્ત શરીરને પામીશ તે મારું જ રૂપ હશે, તે હું છું. આ પ્રકારે વિચારીને પ્રાપ્તિની પ્રતીક્ષા ન કરતાં પોતાના શરીરને જ સોડહું કહેવા લાગે છે. આ માર્ગમાં આ જ મોટું વિઘ્ન છે. તે **દુઃખાલયમ્ અશાશ્વતમ્** માં જ ભટકી-કરીને ઊભો રહે છે, પરંતુ જે મારું શરણ ગ્રહણ કરીને ચાલે છે તે —

**યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।
અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે ॥૬॥**

જે મારા પરાયણ થઈ સંપૂર્ણ કર્મો અર્થાત્ આરાધના મને અર્પણ કરીને અનન્ય ભાવથી યોગ અર્થાત્ આરાધના-પૂજા થકી નિરંતર મારું ચિંતન કરતા મને ભજે છે —

**તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।
ભવામિ નચિરાત્પાર્થ મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥૭॥**

કેવળ મારામાં જ ચિત્ત રાખનારા તેવા ભક્તોનો હું મૃત્યુરૂપી સંસારથી ત્વરિત ઉદ્ધાર કરું છું. આ રીતે ચિત્ત લગાડવાની પ્રેરણા અને વિધિ પર યોગેશ્વર પ્રકાશ પાડે છે —

**મય્યેવ મન આધસ્ત્વ મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ।
નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઉર્ધ્વં ન સંશયઃ ॥૮॥**

માટે, હે અર્જુન, તું મારામાં મન લગાવ, મારામાં જ બુદ્ધિ લગાવ, પછી તું મારામાં જ નિવાસ કરીશ, એમાં જરા પણ સંશય નથી, મન અને બુદ્ધિ પણ ન જોડી શકે, તો (અર્જુન પાછળ કહ્યું પણ છે કે મનને રોકવું તે વાયુની જેમ દુષ્કર સમજું છું.) આ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

**અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।
અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાસું ધનંજય ॥૯॥**

અગર મારામાં મનને અચલ સ્થિર કરવા તું સમર્થ નથી તો હે અર્જુન, યોગના અભ્યાસ દ્વારા મને પ્રાપ્ત થવાની ઈચ્છા કર. (જ્યાં પણ

ચિત્ત જાગ્ય ત્યાંથી ખેંચી લાવીને તેને આરાધના, ચિંતનક્રિયામાં લગાડવાનું નામ અભ્યાસ છે.) અને આ પણ જો ન કરી શકે તો —

અભ્યાસેऽપ્યસમર્થોऽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

અભ્યાસ કરવામાં પણ તું અસમર્થ છે, તો કેવળ મારા માટે કર્મ કર અર્થાત્ આરાધના કરવા માટે તત્પર થા. આ રીતે મારી પ્રાપ્તિ માટે કર્મો કર તો તું મારી પ્રાપ્તિરૂપી સિદ્ધિને જ પામીશ અર્થાત્ અભ્યાસ ન થઈ શકે તો સાધનાપથ પર પણ અડગ લાગ્યા રહો.

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મદ્યોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥૧૧॥

આ કર્મ કરવામાં પણ તું જો અસમર્થ હોય તો સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કર અર્થાત્ લાભ-હાનિની ચિંતા છોડી મદ્યોગના આશ્રિત બની અર્થાત્ સમર્પણ સાથે આત્મવાન મહાપુરુષના શરણમાં જા. તેમનાથી પ્રેરાઈને કર્મ સ્વતઃ થવા લાગશે. સમર્પણની સાથે કર્મફળનું મહત્વ બતાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ॥૧૨॥

હે અર્જુન ! કેવળ ચિત્તને રોકી અભ્યાસથી જ્ઞાન-માર્ગ દ્વારા કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવું શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનના માધ્યમથી કર્મને કાર્યનું રૂપ આપવા કરતાં ધ્યેય શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ધ્યાનમાં ઈષ્ટ ભગવાન રહ્યા કરે છે. ધ્યાન કરતાં પણ સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ઈશ્વર પ્રત્યે સમર્પણની સાથોસાથ યોગ પર દૃષ્ટિ રાખીને કર્મફળનો ત્યાગ કરવાથી તેના યોગક્ષેમની જવાબદારી ઈશ્વરની થઈ જાય છે. માટે આ ત્યાગથી તે તત્કાળ જ પરમશાન્તિ પામે છે.

અહીં સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે વર્ણવ્યું કે અવ્યક્તની ઉપાસના કરનાર જ્ઞાનમાર્ગથી સમર્પણ કરીને કર્મ કરનાર નિષ્કામ કર્મયોગી શ્રેષ્ઠ છે. બંને એક જ કર્મ કરે છે. પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગમાં વિઘ્ન વધારે છે. તેના લાભ-હાનિની જવાબદારી સ્વયં પર રહે છે, જ્યારે સમર્પિત ભક્તની

જવાબદારી મહાપુરુષો પર હોય છે. આથી કર્મ-ફળના ત્યાગ દ્વારા તે શીઘ્ર શાંતિ આપે છે. હવે શાન્તિ-પ્રાપ્ત પુરુષનાં લક્ષણ બતાવે છે —

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

આ રીતે શાન્તિ પામેલો, જે પુરુષ સર્વ ભૂતોનો દ્વેષભાવ નથી કરતો સર્વનો પ્રેમી અને હેતુરહિત, દયાળુ છે અને જે મમતારહિત, અહંકારરહિત, સુખદુઃખમાં સમાન ભાવવાળો અને ક્ષમાવાન છે.

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

જે નિરંતર યોગીની પરાકાષ્ઠાથી યુક્ત છે, લાભ તથા હાનિમાં સંતુષ્ટ છે. મન તથા ઈન્દ્રિયો રહિત શરીરને વશમાં કરીને દૃઢ નિશ્ચયવાળો થયો છે, તે મારામાં અર્પિત મન-બુદ્ધિવાળો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદ્દૈર્ગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥૧૫॥

જેનાથી કોઈ પણ જીવને ઉદ્દેગ થતો નથી અને જે પોતે પણ કોઈ જીવથી ઉદ્વિગ્ન થતો નથી, હર્ષ-સંતાપ ભય અને સમગ્ર વિક્ષોભોથી મુક્ત છે તે ભક્ત મને પ્રિય છે.

સાધકો માટે આ શ્લોક અત્યંત ઉપયોગી છે. તેમણે એવી રીતે કહેવું જોઈ કે તેના દ્વારા કોઈના પણ મનને ઠેસ ન લાગે. આટલું તો સાધક કરી જ શકે, પરંતુ બીજા લોકો આ આચરણ નહિ આચરે. તે તો સંસારી છે જ તેઓ તો આગ ઓકશે, કંઈ પણ કહેશે પરંતુ સાધકના હૃદયમાં તો અનેક લોકો દ્વારા (અર્થાત્ તેઓએ પહોંચાડેલા આઘાતથી) ઊથલપાથલ ન થાય, તેની સુરતા ચિંતનમાં જ લાગી રહે. ક્રમ તૂટે નહિ. દા. ત. નિયમાનુસાર તમે રસ્તાની ડાબી બાજુ ચાલી રહ્યા છો, કોઈ દારૂ પીને સામેથી આવતો હોય ત્યારે તેનાથી બચવાની જવાબદારી તમારી પોતાની જ છે.

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

જે પુરુષ આકાંક્ષાઓથી રહિત સર્વથા પવિત્ર છે. દક્ષ એટલે કે આરાધનાનો વિશેષજ્ઞ છે. (એમ નહિ કે ચોરી કરતો હોય તો તેમાં દક્ષ હોય.) શ્રીકૃષ્ણના મત અનુસાર કર્મ એક જ છે. નિયત કર્મ — આરાધના-ચિન્તન, તેમાં જે કુશળ છે, જે પક્ષ-વિપક્ષથી પર છે, દુઃખોથી મુક્ત છે, સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કરનાર મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. કરવા યોગ્ય કોઈ ક્રિયાનો આરંભ તેના માટે શેષ રહેતો નથી.

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૭॥

જે ક્યારેય હર્ષ પામતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી કે કામના કરતો નથી. તેમજ શુભ અને અશુભ સંપૂર્ણ કર્મોના ફળનો ત્યાગી છે, જ્યાં કોઈ શુભ અલગ નથી, અશુભ શેષ રહેતું નથી તે ભક્તિની આ પરાકાષ્ટાવાળો પુરુષ મને પ્રિય છે.

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સઙ્ગવિવર્જિતઃ ॥૧૮॥

જે પુરુષ શત્રુ અને મિત્રમાં, માન તથા અપમાનમાં સમાન બુદ્ધિવાળો છે, જેના અંતઃકરણની વૃત્તિઓ સર્વથા શાન્ત છે, જે શીત-ગરમી-સુખ-દુઃખોના દ્વન્દ્વમાં સમાન ભાવવાળો અને આસક્તિરહિત છે તથા —

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥૧૯॥

જે નિંદા અને સ્તુતિને સમાન સમજે છે. મનનશીલતાની ચરમ સીમા પર પહોંચીને, જેની મન સહિતની ઈન્દ્રિયો શાંત થઈ ચૂકી છે તેમજ કોઈ પણ પ્રકારે થતા શરીરનિર્વાહમાં જે સદૈવ સંતુષ્ટ છે, જે પોતાના નિવાસસ્થાનમાં મમતાથી પર છે. તેવો ભક્તિની પરાકાષ્ટા પર પહોંચેલો, સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરુષ મને પ્રિય છે.

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥૨૦॥

જે મારા પરાયણ થઈ હાર્દિક શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ ઉપરના ધર્મમય અમૃતનું યોગ્ય પ્રકારે સેવન કરે છે, તે ભક્ત મને અતિશય પ્રિય છે.

નિષ્કર્ષ :

આગલા અધ્યાયના અંતમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું, 'હે અર્જુન, તેં જે જોયું તે, તારા સિવાય ન કોઈ પામ્યું છે કે ન કોઈ પામી શકશે. પરંતુ અનન્ય ભક્તિ અથવા અનુરાગપૂર્વક જે ભજે છે તે આ રીતે મને જોઈ શકે છે, તત્ત્વ સહિત મને જાણી શકે છે અને મારામાં પ્રવેશ પણ પામી શકે છે. એટલે કે પરમાત્મા એવી સત્તા છે કે જેને પામી શકાય છે. આથી, હે અર્જુન, તું ભક્ત થા.

અર્જુને આ અધ્યાયમાં પ્રશ્ન કર્યો કે, હે ભગવાન ! અનન્ય ભાવથી જેઓ આપનું ચિંતન કરે છે અને બીજા જેઓ અક્ષર અવ્યક્તની ઉપાસના કરે છે, આ બંનેમાં ઉત્તમ યોગવેત્તા કોણ છે ? યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે બંને મને જ પામે છે, કારણ કે હું અવ્યક્ત સ્વરૂપ છું, પરંતુ જેઓ ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને, મનને બધી બાજુથી સમેટીને અવ્યક્ત પરમાત્માના આસક્ત છે, તેના માર્ગમાં કલેશ વિશેષ રહે છે. જ્યાં સુધી દેહનો અધ્યાસ છે. ત્યાં સુધી અવ્યક્ત સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ દુઃખપૂર્ણ છે, કારણ કે અવ્યક્ત સ્વરૂપ તો ચિંતના નિરોધ અને વિલયકાળમાં મળે છે. તે પહેલાં તેનું શરીર જ વચમાં બાધારૂપ બને છે. હું છું, હું છું., મારે મેળવવું છે કહેતો કહેતો પોતાના શરીરની તરફ જ વળી જાય છે. તેની ચલિત થવાની સંભાવના વધુ છે, આથી, હે અર્જુન, તું સર્વ કર્મો મને સમર્પિત કર, અનન્ય ભક્તિથી મારું ચિંતન કર. મારા પરાયણ જે ભક્તજનો સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને માનવશરીરધારી એવા સગુણ યોગીના રૂપમાં મારા ધ્યાન દ્વારા નિરંતર ચિંતન કરે છે, તેને હું આ સંસારસાગરથી ત્વરિત ઉદ્ધાર કરનારો બનું છું. આથી, ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે.

હે અર્જુન, મારામાં મન લગાવ, મન ન લાગે તો પણ તે લગાવવા માટે અભ્યાસ કર. જ્યાં પણ ચિંત જાય ત્યાંથી તેને ફરીથી ખેંચી લાવીને તેનો નિગ્રહ કર. આ કરવામાં પણ જો તું અસમર્થ છે તો તું કર્મ કર. કર્મ

એક જ છે તે યજ્ઞાર્થ કર્મ. તું કાર્યમ્ કર્મ કર, અન્ય નહિ. એટલું જ કર. પાર પડે કે ન પડે. અગર આ પણ કરવામાં તું જો અસમર્થ છે, તો સ્થિતપ્રજ્ઞ, આત્મવાન, તત્ત્વજ્ઞ, મહાપુરુષને શરણે જઈ સંપૂર્ણ કર્મફળનો ત્યાગ કર. આવો ત્યાગ કરીને તું પરમશાન્તિને પામીશ.

ત્યાર પછી પરમ શાન્તિ પામેલા ભક્તના લક્ષણ વર્ણવતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, જે સર્વ ભૂતોમાં દ્વેષભાવથી રહિત છે. કરુણાયુક્ત તથા દયાળુ છે, મમતા અને અહંકારથી પર છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે, જે ધ્યાન-યોગમાં નિરંતર તત્પર અને આત્મવાન તથા આત્મસ્થિત છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે. જેનાથી કોઈને ઉદ્વેગ થતો નથી, અને કોઈનાથી તેને ખુદને ઉદ્વેગ થતો નથી, એવો ભક્ત મને પ્રિય છે. જે પવિત્ર છે, દક્ષ છે. વ્યથાઓથી ઉપરામ છે, સર્વ આરંભોને ત્યાગીને જે પાર પામી ચૂક્યો છે એવા ભક્ત મને પ્રિય છે. સર્વ કામનાઓને ત્યાગી અને શુભાશુભને જાણનાર મને પ્રિય છે. જે નિન્દા અને સ્તુતિમાં સમાન અને મૌન રહે છે, મનસહિતની જેની ઈન્દ્રિયો શાન્ત અને મૌન છે, જે કોઈ પણ પ્રકારના શરીર-નિર્વાહમાં સંતોષી અને રહેવાના સ્થાનમાં મમતારહિત છે, શરીરરક્ષણમાં જેને આસક્તિ નથી, એવા ભક્તિવાન અને સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ મને પ્રિય છે.

આ રીતે અગિયારમા શ્લોકથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે શાન્તિ પામેલા યોગયુક્ત ભક્તની રહેણી પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. સાધકો માટે તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. અન્તે નિર્ણય આપતાં તેઓ કહે છે, હે અર્જુન, જે પુરુષ મારે પરાયણ થઈ અનન્ય શ્રદ્ધાથી ઉપર કહેલા ધર્મમય અમૃતનું નિષ્કામ ભાવથી સારી રીતે આચરણ કરે છે તે ભક્ત મને અતિશય પ્રિય છે. આથી સમર્પણની સાથે આ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું શ્રેયસ્કર છે, કારણ કે તેનાં હાનિ-લાભની જવાબદારી તે ઈષ્ટદેવ, સદ્ગુરુ પોતાના ઉપર લઈ લે છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણે સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષનાં લક્ષણ બતાવ્યાં અને એમના શરણમાં જવાનું કહ્યું. અંતમાં પોતાના શરણમાં આવવાની પ્રેરણા આપીને તે મહાપુરુષોની સમકક્ષ પોતાને ગણાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી, મહાત્મા હતા.

આ અધ્યાયમાં ભક્તિને શ્રેષ્ઠ ગણાવી, તેથી આ અધ્યાયનું નામ ભક્તિયોગ યોગ્ય છે.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोग नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

આ રીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અને બ્રહ્મવિદ્યા તથા
યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં ભક્તિયોગ નામનો બારમો
અધ્યાય પૂરો થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी
अङ्गडानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये
भक्तियोग नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

આ પ્રકારે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી
અડગડાનન્દકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થગીતામાં ભક્તિયોગ
નામનો બારમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥